

ճարներ, արձաններ, արձանա-
գրութիւններ, ճարտարապետու-
թեան աննման ստեղծութիւններ,
բազմաթիւ ձեռագիր գրքեր,—
իսկ իրանք չին քաղաքակրթու-
թեան ներկայացուցիչ ազգերը՝
տղէտ, անգրագէտ, գրեթէ վայ-
րենի, մոլեռանդ, նախապաշար-
ված, լոյսի, առաջադիմութեան,
ուսման թշնամի, անշարժ ամբօխ
են ներկայացնում այժմ...
Մենք խօսում ենք Կովկասեան
քնիկների վրա, բայց չենք խօ-
սում թուրքերի, մոնղոլների վրա,
որոնք բնակվելով մեր երկիրնե-
րում, աւելի էլ մեծ անշարժու-
թեան, յետադիմութեան խմոր
դարձան Կովկասեան ազգաբնա-
կութեան մէջ:

Եւ ահա մենք տեսնում ենք
թէ չարիւր տարի է որ Ռու-
սաստանը տիրել է այդ երկիր-
ների վրա, բայց մեր ամբօխի
մէջ, մանաւանդ մեր մահմետա-
կան ամբօխի մէջ դեռ չէ սկսել
մուտք գործել լուսաւորութեան
նշոյն անգամ: Կրանք մնում են
նոյն վայրենի դրութեան մէջ,
ինչպէս էին դարերից առաջ և
երեւի դեռ կը մնան նոյն դրու-
թեան մէջ դարերից յետոյ: Դա
մի տխուր ապագայ է:

Բաւական չէր ժողովրդի դա-
րևոր տգիտութիւնը, դրան աւե-

լացաւ մահմետական մոլեռան-
դութիւնը, որ սկզբունքով յան-
ցանք է համարում որ և է ու-
սում, բացի դորանի ուսումից...

Մարդս մոլորվում է, երբ մտա-
ծում է այդ տխուր ապագայի
վրա:

Եւ ի՞նչ հնար կայ դուրս բե-
րել այդ ազգերը նրանց դարևոր,
նրանց համար սուրբ աւան-
դութիւն դարձած տգիտու-
թիւնից:

Եմբողջ Դադստանը մահմե-
տական է, Կովկասեան բոլոր
թուրքերն ու պարսիկները մահ-
մետական են, կան մեր երկրում
անթիւ մահմետական հայեր ու
վրացիներ: Ի՞նչ պէտք է արած
այդ ահագին, միլիոնաւոր ամ-
բօխի հետ, նրա մէջ գտնել ամե-
նափոքր ուսում մտցնելու հա-
մար: Ոչ ուսմանը, ոչ էլ հայերը,
որոնք միւս բնիկ ազգերից մա-
սամբ բարձր են, չիմացան զրա-
ւել իրանց դպրոցների մէջ մահ-
մետական ամբօխը: Ուսում տա-
րածել նրանց մէջ իրանց մայրենի
լեզուով, ասում են շատերը, ահա
միակ հնար... Մենք այդ մի-
ջոցի դէմ ոչինչ չունենք, բայց
ինչպէս տարածել, քանի որ ին-
քն ուսումը յանցանք է համար-
վում, թէ կուզ մայրենի, պարսից
և թուրքաց լեզուով աւանդվէր

նա, եթէ այդ ուսումը դորանից
դուրս է, եթէ այդ ուսումը կը
լինի թաքսանութիւն, աշխար-
հապրութիւն, պատմութիւն, ու-
րոնք չը կան դորանի մէջ:

Ի՞նչ և իցէ մենք յանցաւոր
կը լինենք ապագայի առջև, մեր
յաջորդների առջև, եթէ չը կա-
րողանանք քիչ թէ շատ ներգոր-
ծել մահմետական ամբօխի վրա
նրա մէջ անշարժութիւնը խախ-
տել ջանալով:

Իսկ ապագայում մահմետա-
կանութիւնը, — այդ չը պէտք է
մոռանանք, — սպառնալի վտանգ է
ներկայացնում մեզ ամենիս հա-
մար, եթէ նրա շրջանի մէջ
մուտք չը կարողանայ գործել
լուսաւորութիւնը:

Գ. Ա.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

Մենք առիթ ունեցանք տեսնել այս օրերս
մի վրայի լուսանկար, պ. Բոնիօլի ֆոտոգրա-
ֆիաները կախեթի, Նիսիպետալի և Ղարաբա-
ղի այլ և այլ հնութիւնների Այդ հնութիւնների
մէջ կան թէ քրիստոնէական հայ և վրացի յի-
շատակներ, եկեղեցիներ, մատուռներ, վանքեր,
և թէ նախաքրիստոնէական հնութիւններ, ինչպէս
օրինակ աղանների կոպալաշտական արձաններ,
ինչպէս օրինակ Նուխու կողմերում գտնված
քարից տաշած մի մեծ ոչխար, որ համարվում է
աղանների կուրք: Այդ արձանը դիտաւորութիւն
կայ տեղից վեր առնել և տեղափոխել Թիֆլի-

սեան թանգարանը: Լուսանկարները շատ զեղե-
ցիկ են և հանգիստ են մեծ դիմաց: Հնութիւն-
ների թոււը նշանաւոր է նոյնպէս մի շատ զե-
ղեցիկ լուսանկար ճաթիկի հայոց վանքի և նրա
գաւթիւնում գտնված մի քարայր անապին սիւնի,
որ կանոնաւոր կերպով շարժվում է, եթէ նրան
թելի վրա տրվի Սիւնը կտորներից է բաղկա-
ցած: Այդ շինութեանը զարդանիւր մինչև այժմ
հետազոտված չէ և իր նմանը ունի միմիայն Հա-
յաստանի մի քանի այլ տեղերում և անհաւա-
տալի կը թվէր Նիսիպետալի ճարտարապետների:
Կարծում են, որ սիւնի տակ մի մեծ մետաղեայ
թասի մէջ մտնել է անգամ: Պ. Բոնիօլ հանած
ուսնի նոյնպէս հայերի, լեզգիների, ինդիւսների,
թուրքերի տեղական տիպերը: Պարոնը դիտաւո-
րութիւն ունի ներկայացնել իր պատկերները
մեզ մօտ լինելու հնագիտական ժողովին:

Պ. Մանուէլ Անանեան խնդրում է մեզ տպել
հետեւեալը: «Այս վերջին ժամանակներս շատերը
խօսեցին մեր ազգային բանասիր աւանդութիւն-
ները հաւաքելու մասին, ուստի յայտնում եմ,
որ ես 1872—1875 թւականը իմ հայրենի վան
քաղաքում ժողովել եմ հազարաւոր առանձին
առակներ, հանելուկներ, հեքիաթներ, երգեր,
մի խօսքով բանասիր աւանդութեան ամեն տե-
սակները: Այժմ ես կամենում եմ դուքա բոլորն
ի միասին վաճառել և այն խիստ չափաւոր
գնով գոհ կը լինեմ, եթէ դուքա վրա ա-
րած ծախսը յետ ստանաւ: Գնել կամեցողը թող
բարեհաճի «Փորձի» խմբագրատանը հարցնելու
ինձ»:

Հիւն-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻՑ մեզ գրում են, որ հո-
գեւոր ուսումնարանի հոգաբարձուներից երկուսը
հեռացան, իրանց ծառայութիւնը փոխվելու
պատճառով: Դրանք են պ. պ. Սարգիսեան-
դեան և Օրբելի: Այժմ բոլոր հոգեւոր դպրոցը
կառավարելու համար մնացել են տեղացի հոգա-
բարձուների վրա:

Մեզ գրում են Հիւն-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻՑ, որ
այդտեղ սաստիկ ցրտեր են սկսվել: Ուսումնա-

չունէին: Մէկի մօտ հիւր լինելիս, միւսը ան
պատճառ կամ կը վերադառնար, կամ կը նախանձ-
վէր և կամ մի ուրիշ զայնազալ կը սարքէր: Կը-
նիկները ընդհանուր սեղանատուն չունէին, այ
իւրաքանչիւրը իր առանձին խոհանոցն ունէր:
Այս պատճառով խանր, հետեւելով բոլոր մեծ
մարդերի սովորութեանը, միշտ իր վրանումն էր
ձաշու և միշտ ունէր իր մօտ հիւրեր իր ցեղի
նշանաւոր պետերից: Հացը, առատաձեռնութիւն-
նը զլխաւոր պայմանն էր այդ գիւղականներին իր
հետ կապելու: Բայց այս անգամ ոչ ոք չէր կանչ-
ված, որովհետեւ այնտեղ կային քրիստոնէայ հիւ-
րեր, որոնց հետ սեղանակից լինելը կարող էր
պղծել մահմետականներին: Չէր կանչված և ցեղի
չէր, հոգեւոր գլուխը, որը խանի սեղանին ան
պակաս հացկատակն էր: Այնտեղ կային, բացի
իշխանից և պատանի Ստեփաննոսից, զլխաւոր
բարաուղարը (մուշի-բալին) և բժիշկ գերվիշը
որին խանի խնդրելով չէր, ուղարկել էր նրա
մօտ, որ հրաշալի մաջ ու է ի մասին տեղեկու-
թիւն ստանայ: Այդ տարօրինակ մարդը իր օտա-
ւոր կերպարանքով իր վրա էր դարձնում բո-
լոր ուշադրութիւնը: Գունակահայ հին մերկիմաս-
տակների պէս, նրա ամբողջ հագուստը բաղկա-
նում էր մի կտորից միայն. դա հասարակ կտա-
ւից կարված մի սպիտակ շապիկ էր, հայոց ժամի
շապիկների նման, որ իջնում էր մինչև կրծքի-
ները: Բացի դրանից ունէր մի վագրի մորթի,
որ նստելու ժամանակ իր տակն էր ձգում որպէս
օթոց, իսկ ման գալու ժամանակ ձգում էր ու-
սերի վրա որպէս թիկնոց: Գլխարկ չունէր, նրա
տեղը բռնել էին զլխի խիտ, խճճված մազերը,
որոնք երբէք մկրատի և սանրի երես չը տեսնե-
լով, թաղթի և էին ստացել: Մօրուքը նոյնպէս
սանրված չէր: Երևում էր, այդ գերվիշը պատ-
կանում էր ճագիրների այն դասակարգին, որոնք
ձգնութեան և իրանց անձը զրկելու ու տանջե-
լու փորձութիւնների մէջ, մոռնում են գտնել
մի հոգեւոր և գերբնական գոյափոխութիւն, որ
կը հնչտացնէր նրանց հաղորդակցութիւն ունե-
նալ անմարմին էակների հետ: Մերկ պարանոցի
վրա, կանանց մանեակների նման, անցուցած
էին զանազան տեսակ յուշուներ, որոնք կա-
խաղաղական և թիկնամանական նշանակութիւն
ունէին: Երկու ձեռքերի, մինչև արմուկները
մերկ, բազուկների վրա փաթաթած էին ռոգթե-

լու «տէրոգորմաներ» (իւսրից *) չնված,
սև և խոշոր հատիկներով: Երեսի թուխ կաշին,
զլխի և մօրուքի սև, և փոքր ինչ ստանանաւ մա-
զերը ցոյց էին տալիս, որ այդ թափառաշրջիկ մեր-
կիմաստասէրը եկած պիտի լինէր Արաղստանի խոր-
քերից: Նրա խոպրտ ձայնը և պարսկական մաքուր
արտասանութիւնը հաստատում էր այդ: Բայց
նրա խօսակցութիւնը աւելի երգի յանդ և ներդաշ-
նակութիւն ունէր, քան հասարակ խօսակցութեան:
Նա աւելի պատասխանում էր, քան թէ խօսում
էր: Նրա պատասխանները կարճ հանելուկների
և ունէին, որոնց պէտք էր մեկնել, բացատրել:
Հաշի ժամանակ էր: Խանի մանկաւիկներից
մէկը, մի ձեռքում բռնած արծաթէ լազան, միւ-
սում արծաթէ ջրածիկ (աֆտաֆայ) մտաւ վրա-
նը: Նախ լազանը դրեց խանի առջև, չոքեց,
սկսեց ջուր անել նրա ձեռքերի վրա, նա լուաց-
վեցաւ: Յետոյ լազանը դրեց գերվիշի առջև. նա
հրաժարվեցաւ լուացվելուց, յայտնելով, թէ
լուացվելու սովորութիւն չունի: Յետոյ լազանը
դրեց իշխանի առջև, իսկ նրա լուացվելուց յի-
տոյ հերթը հասաւ Ստեփաննոսին և զլխաւոր
բարաուղարին: Բայց պէտք է ասած, որ ամենքը
աւելի թրջում էին իրանց ձեռքերը, քան թէ
լուացվում էին:

Գերվիշի իւրաքանչիւր խօսքը, իւրաքանչիւր
սովորութիւնը միշտ խորհրդաւոր նշանակութիւն
ունենալով պարսիկների աչքում, խանը հետա-
քըքրվեցաւ իմանալ, թէ ի՞նչու նա լուացվելու
սովորութիւն չունի:

— Պէտք է մաքրել ներքին մարդը, պատաս-
խանեց նա:
— Ներքին մարդը ո՞րն է:
— Հոգին:

Եւ իրաւ, նա երկար տարիներ չէր լուացվել,
և ամբողջ մարմինը կեղտով պատած, հոտում
էր: Աւելի զղուշին այն էր, որ զանազան մի-
ջատներ համարձակ կերպով չրջում էին, վրժ-
ված էին նրա մօրուքի և զլխի մազերի մէջ,
մարմնի վրա, որոնց յօժարակամ նա թոյլ էր
տուել ուսել իր անձը *):

*) Իւսր մի տեսակ ծովային կենդանի է պո-
լիպների տեսակից:

*) Մահմետական ուստաւորները Մեքքայ գը-
նալու ժամանակ, նոյնպէս մեղք են համարում
ոչնչացնել իրանց մարմնի միջատները:

Լուացվելուց յետոյ մի ուրիշ մանկաւիկ տա-
րածեց յատակի գորգերի վրա սեղանի գոյնզոյն
սփռոցը: Սփռոցը գործված էր Սպահանում և
նրա ծոպաւոր եղբերի վրա արաբական խոշոր
տառերով տպված էին զանազան աղօթքներ դօ-
րանից և այլ գրքերից: Մէջտեղում գունաւոր
թելերով ասղեգործած էին հրեշտակների պատ-
կերներ, որոնք ձեռքներին բռնած ունէին փոք-
րիկ մանգաղներ և ցորենի հասկերից փունջներ:
Այդ բոլորը արտայայտում էին խանի կրօնական
ջերմ հաւատը: Իսկ աւելի ազատամիտ մահմե-
դականների սեղանի սփռոցը Պարսկաստանում
այլապէս է պատրաստվում: Գօրանի աղօթքների
փոխարէն լինում են Հաֆիսի կամ Սաադիի եր-
գերից զեղեցիկ կտորներ, իսկ հրեշտակների փո-
խարէն՝ կիսամերկ աղջիկներ, կամ մշտադաւար
հիւրների ու փէրիների հրապուրիչ պատկերներ,
որոնք կամ պար են գալիս, կամ զինու բաժակ-
ներ են մատուցանում քէյֆի մէջ ընկղմված մի
հնչտասէր տղամարդի:

Երբ սեղանի սփռոցը տարածվեցաւ, մի քանի
ուրիշ մանկաւիկներ, զլխների վրա դրած, բե-
րեցին երեք մեծ պղնձ սիններ *), որ սքողած
էին թանգալին ծածկոցներով, որոնց եղբրը
զարդարած էին ոսկեթել ծոպերով: Սիններից
մէկը դրեցին խանի առջև, միւսը իշխանի և
Ստեփաննոսի առջև, իսկ երրորդը գերվիշի
և զլխաւոր քարտուղարի առջև: Երբ բարձրացին
ծածկոցները, սինները վրա տեսնվեցան շարված
բազմաթիւ մեծ և փոքր պղնձէ պնակներ, լի
զանազան տեսակ կերակուրներով, որոնց տա-
քութիւնը պահպանելու համար ծածկված էին
նոյնպէս պղնձէ կալպակներով: Այդ անօթները
իրանց զեղեցիկ քանդակագործութիւնով, որպէս
պարսկական արհեստի և ճարտարութեան ճոխ
արդիւնք, կարող էին ամենանշանաւոր մուզէու-
մի զարդարանքը լինել:

Բայց Թորոս իշխանի ուշադրութիւնը դրաւ
մի ուրիշ բան. ոչ միայն խանի սինն և նրա
կերակուրները բաժանված էին միւս հիւրերի բա-
ժիններից, — այլ նա նկատեց, որ խանի սինի
ծածկոցի ճոթերը կնքված էին մօմով: Նա ա-
ռաջ խնամքով նայեց կնիքներին, յետոյ իր
ձեռքով վեր առեց ծածկոցը:

*) Սին ի նշանակում է պղնձից կամ արծա-
թից շինված մատուցարան, որը բոլորակ և ունի:

Իշխանը չը կարողացաւ իր հետաքրքրութիւնը
զսպել և կասկածաւոր կերպով հարցրեց.

— Այդ ի՞նչ կնիքներ են:
— Ի՞նչու էք դարմանում, խօսեց խանը ժպ-
տելով, — այն խոհանոցը, ուր պատրաստվում են
ինձ համար կերակուրներ, գտնվում է մօրս ան-
միջական հսկողութեան ներքոյ, նա սովորու-
թիւն ունի իր ձեռքով անել կերակուրները և
իր կնիքով կնքած ինձ ուղարկել:
— Ի՞նչու համար:
— Ի՞նչպէս ինչու համար. կերակուրները կա-
րող են թունաւորել:
— Ո՞վքեր:
— Կնիքները: Միթէ կարելի է նրանց հաւատալ,
եթէ ինձ հետ թշնամութիւն էլ չունենան, կա-
րող են կաշառված լինել դրսից: Անցեալ տարի
փոքր էր մնում, որ ես պիտի մուշէի, եթէ ինձ
չազատէր մի թարվիզեցի հայ բժիշկ, փաւի մէջ
թոյն էին խառնած, ես կերայ առանց զգալու
խօսյն սկսեցին աղիքներս կտրատվել: Այն օրից
մայրս արգելեց այդ քածերին իմ խոհանոցը
մտնել, և կերակուրների սինն կնքված է ու-
ղարկում ինձ, մի գոցէ սպտասաւորները նոյնպէս
չարութիւն գործեն: Ախար ամենն էլ այստեղ
բարի պտուղներ չեն:

Խանը այնպէս հասարակ կերպով էր խօսում
իր ընտանեկան զազանիքների վրա, կարծես,
այնտեղ մի սովորական բան լինէր թունաւորե-
լը, սպանելը: Կնիքները, նրա կարծիքով, կենքի
ընկերներ չէին, այլ մի տեսակ անհաւատարիմ
առարկաներ, որ լաւ չէին ծառայում, որոնց
վրա յոյս դնել չէր կարելի:
— Թայտնվեցաւ թու աւորողը:
— Թայտնվեցաւ. ես հրամայեցի անդամին
ձգեցին մի սուպրակի մէջ և խենշարներով ծակ-
ծկեցին:

Պարսիկների մէջ հարեմական դրութիւնը կնոջ
վերաբերութեամբ պահպանվում էր և պատժի
ժամանակ: Դահիճը չը պիտի տեսնէր իր զօրի
երեսը, այս պատճառով նրան սկզբից ձգում էին
մի մեծ սուպրակի մէջ և բերանը կարում: Գոր-
ծողութիւնը կատարվում էր սուպրակի դրսից, երբ
ամեն ինչ վերջացած էր, մի և նոյն արիւնաթա-
թախ պատանի մէջ դիակը տանում թաղում
էին:

Խանը մինչև անկամ պատմեց այն մանրամաս-